

Östbulletinen

Nr. 2, 2012, årgång 16

Innehåll

Vem var Wojciech Jaruzelski? <i>Jakub Swiecicki</i>	2
Tolkminnen <i>Magnus Ljunggren</i>	5
Han hejdade tidvågen <i>Susanne Concha Emmrich</i>	7
M. K. Ciurlionis – en litauisk ikon <i>Ingmar Oldberg</i>	10

*Sällskapet för studier av Ryssland,
Central- och Östeuropa samt Centralasien*

Vem var Wojciech Jaruzelski – en sovjetisk lakej eller en fosterlandsvän?

*Jakub Swiecicki, redaktör vid
Utrikespolitiska institutet*

Trettio och några år efter krigstillståndet är general Jaruzelski en skröplig gammal man som bor kvar i sin villa i Warszawas södra utkanter. Han plågas av oändliga rättegångar som varken resulterar i någon fällande eller friande dom. Den senaste rättegången fick uppskjutas på grund av hans dåliga hälsa. Men det är där, i rättsalen, som han brukar lägga fram sin sak. I långa inlagor förklarar han sin egen roll och sin syn på historien. Det polska folket är splittrat ungefär mitt itu i bedömningen av honom. Var han en sovjetisk lakej som krossade Solidarność för att rädda den sovjetiska makten och därmed också sin egen makt i Polen, eller införde han krigstillståndet för att rädda Polen undan en hotande sovjetisk invasion? En sovjetisk general i polsk uniform eller en polsk fosterlandsvän? Frågan får inget svar trots att den med jämna mellanrum intensivt debatteras i Polen. Det publiceras nya dokument, också från den sovjetiska politbyrån, som skall visa att ryssarna skulle gå in eller att de inte skulle göra det.

Detta är den springande punkten: tänkte ryssarna invadera Polen eller inte? De var kanske närmast ett beslut om inmarsch i december 1980, alltså exakt ett år före Jaruzelskis ”krigstillstånd”, och fyra månader efter Solidarność tillblivelse. Den amerikanske presidenten Jimmy Carter var på väg ut men en ny administration under Ronald Reagan hade ännu inte hunnit installera sig. Dåvarande nationelle rådgivaren i säkerhetsfrågor Zbigniew Brzezinski ringde från sitt kontor i Vita huset till flera ledare runtom i världen för att förvarna dem om den förestående invasionen. Han sade att de ryska stridsvagnarna bakom Polens östra gräns var redo att börja köra. Det visades på CIA-bilder. Den tyska veckotidningen *Der*

Spiegel kom ut en kväll med en bild på en sovjetisk stridsvagn med en stor röd stjärna på, körande över Polens karta. Med stora svarta bokstäver stod det: ”Aufgang gegen Polen” (Uppmarsch mot Polen). Det var dramatiska timmar.

Själv var jag på väg till Arlanda för att möta Czesław Miłosz, det årets Nobelpristagare i litteratur. Jag hade hört talas om *Der Spiegels* omslag men hade ännu inte tidningen i min hand. Den blev tillgänglig i Sverige dagen därpå. Miłosz var givetvis ombedd av journalister, direkt när han klev ut från flygplanet, att ge sin kommentar till läget. Han fick upprepa flera gånger att han inte var någon politiker eller politisk kommentator utan en poet som kom till Sverige för att hämta sitt litterära pris. Han frågade med eftertryck: ”Why should I? Why should I?” Brzezinskis syfte med samtalen till Margaret Thatcher, Helmut Schmidt och Giscard d’Estaing var också att höja det pris som ryssarna skulle få betala: ekonomiska sanktioner och samordnade västliga fördömanden. Påven Johannes Paulus II skulle ha svarat att han kommer att lämna sitt ämbete i Rom och återvända till Kraków (som han kom ifrån) om det skulle bli en invasion.

Historikerna säger sig ha kommit fram till att någon sovjetisk invasion inte hotade. Därmed skulle Jaruzelski ha handlat på eget bevåg. Det må vara så. Jag tror likväl inte på historikernas fastställelser. Dels brukade den sovjetiska politbyrån inte protokollföra sådana beslut. De finns alltså inte på pappret någonstans. Sådana beslut togs av generalsekreteraren (Brezjnev) själv, eventuellt efter informella konsultationer med andra i korridoren. Dels har vi inte tillgång till all dokumentation från den tiden, trots en kort tid när arkiven öppnades i början av Boris Jeltsins presidentperiod. Säkert är att krigstillståndet hade förberetts av Jaruzelski under hårdhänt tryck. Ryssarna gjorde mycket för att ge honom intrycket att en invasion var nära förestående så att han och många andra skulle tro på den. Den var oundviklig

enligt Jaruzelskis egen version. Antingen var det så. Eller var det så att han själv bad ryssarna om hjälp mot Solidarność, som andra hävdar. Vi vet inte säkert. Efter krigstillståndets införande jämfördes han i Sverige med Chiles diktator, general Pinochet, inte minst på grund av hans mörka glasögon. När den pensionerade arméchefen general Carl Eric Almgren som träffat Jaruzelski tidigare försökte säga något positivt om honom, blev indignationen i offentligheten stor. Då, 1982, var Jaruzelski en svart karaktär i de flestas ögon.

Sedan blev det tyst om Jaruzelski i Sverige, men de som minns händelserna 1981 frågar mig ibland om han verkligen var så ond. Det var han kanske. Men jag vet också att det var han, i sin egenskap av förste sekreterare i kommunistpartiet 1989, som accepterade den kommunistiska makts fredliga undergång. Han underlättade rentav utvecklingen som ledde till den. Han stoppade dem i den polska kommunistpartiledningen som ville ”försvara socialismen”, dvs. sin egen makt, med vapen hur mycket blod det än kunde kosta. Jaruzelski gjorde det i samförstånd med herrarna i Kreml som han stod i ständig kontakt med. Det var Michail Gorbatjov som styrde i Moskva på den tiden. Östtysklands Erich Honecker och Rumäniens Nicolae Ceausescu hörde till de diktatorer i Östeuropa som kände på sig att deras tid snart var ute om inte den polska smittan stoppades. De krävde en intervention som Sovjet skulle leda.

Flera år senare sade ”Gorby” att Polen och polackerna hade tur som haft en så förträfflig ledare som Wojciech Jaruzelski. Kanske det. Tidigare hade Jaruzelski inte varit känd som någon mjukis precis. Han höll sig borta från dem som förespråkade reformer. Han agerade på sitt eget sätt. Han berättade själv i en tidningsintervju om att han, som biträdande försvarsminister och chef för försvarsmaktens mäktiga politiska avdelning, inte hade vågat gå in i kyrkan när man år 1966 höll en begravnings-

ceremoni för hans egen mor. Han var rädd för sina polska chefer, men framför allt för vad ryssarna skulle säga eller tänka. Så stod han och väntade utanför när prästen inne i kyrkan välsignade kistan med hans mor. Han visste att hans beteende nog följdes av flera rapportörer. Hans mor var en djupt troende gammaldags adelsdam vars make, Wojciechs far, dog av umbäranden i Sibirien 1942. Dit hade hela familjen deporterats efter Andra världskrigets utbrott.

Andra kan berätta att Jaruzelski hade många fula tilltag på sitt samvete under sin militära karriär. En gammal vän till mig, tidigare överste i den polska efterkrigsarmén, tillbringade några av sina bästa år, 1961-1966, i fängelse efter en konstruerad anklagelse. Jaruzelski var biträdande försvarsminister och försvarsstabschef då. Efter 1968 emigrerade vännen till Sverige. Men alla fula saker som Jaruzelski gjorde, även mot sina personliga vänner, ägde rum i ett land där grannlandets ledare i sista hand bestämde, inte minst om utnämningarna till de högsta posterna. Gick Jaruzelski längre än situationen krävde, som t.ex. att sätta dit bekanta, dvs. gjorde han mer än det behövdes för att behålla ryssarnas förtroende och ge dem rimligt många hållhakar på sig själv? I Kreml litade man inte på folk som man inte kunde kontrollera. Kunskap om ens skamliga tilltag gav Kreml möjlighet att hålla personen i sitt våld. Jaruzelski drog sig inte för att svika sina egna vänner. Var han en hänsynslös karriärist, eller tänkte han, långsiktigt, på Polens bästa? Kanske både och.

1983 publicerades en tjock bok *W czterdziestym nas matko na Sybir zeslali* (År 1940 sändes vi till Sibirien, mor min) på ett polskt exilförlag i London. Den bestod av en samling härresande brev och uppsatser som förvarats i Stanford-universitets arkiv och som skrivits av barn till polacker, som efter september 1939 deporterats till Sibirien från Polens östra del som ockuperats av Sovjet. Efter det

tyska angreppet på Sovjetunionen 1941 tilläts många polacker i sovjetiskt fångenskap, men inte alla, att lämna Sovjetunionen söderut, via Kaspiska havet till Persien och Mellanöstern. En del stannade i Israel (dåvarande Palestina). Korpral Menachem Begin, Israels premiärminister 1977-1983 var en av dem. Han fick sin utbildning på Warszawas universitet och sin militära träning i den av Józef Piłsudski skapade och ledda armén under mellankrigstiden. Flera tidiga israeliska ledare hade en liknande bakgrund. I krigets slutskede bildade de f.d. deporterade människorna en armé som kämpade vid amerikanernas och britternas sida i Nordafrika och Italien. Barnen kom att spridas över världen, de flesta hamnade i Australien, Nya Zeeland, Sydafrika, Indien, Amerika och Storbritannien.

Men många hade inte längre några familjer att förena sig med. Många försökte men lyckades inte att ta sig till samlingsställen i det väldiga Sovjetunionen 1941-1942. En av dem var den nittonårige Wojciech Jaruzelski. Hade han lyckats nå fram hade hans egen livsbana, och kanske också Polens historia, tagit en helt annan väg. I stället anmälde han sig som frivillig till de polska trupperna som höll på att formas av kommunisterna vid floden Oka i centrala Ryssland år 1943. Med dem kämpade han hela vägen till Berlin och steg snabbt i graderna.

Alla de vuxna, barn och ungdomar som lyckades lämna "det omänskliga landet" utmålade det i svartaste ordalag. I flera uppsatser sägs det t.ex. att man på alla sätt försökte inpränta i barnen att något Polen aldrig mer skulle uppstå. Det gällde att utplåna varje minne av Polen, denna "Versaillesfredens oäkting". Det var den önskan som låg bakom massmorden i Katyń. Idag är Katyń ett djupt trauma i förhållandet mellan Polen och Ryssland. I Polen visste man allmänt vad som hände med de av ryssarna internerade officerarna 1939-1940. Men det var förbjudet att tala om Katyn och t.o.m. förbjudet för

familjerna att hedra sina anhöriga. Efter 1939 försökte Stalin att fysiskt utrota det ledande skiktet, dvs. alla som i framtiden kunde vara med och bygga upp landet på nytt. Wojciech Jaruzelskis far hörde inte till de skjutna i Katyń, men den äldre Jaruzelski var en av de många fler som Stalin knäckte på annat sätt.

På ett papper som förvarades i Kremles hemligaste arkiv men som Gorbatsjov lät publicera står Stalins personliga namnteckning (och andras i dåvarande sovjetiska politbyrå) under en order att skjuta tjugotvå tusen tillfångatagna polska militärer. Dessa välutbildade och patriotiskt fostrade reservofficerare var polskhetens bärare, polskhetens frön. Var än man satte dem, t.ex. i Sibirien, så skulle ett Polen växa upp. De var läkare, jurister och ingenjörer som hörde till det polska samhällets elit, och därför hade frågan fått ett så stort symbolvärde och har det än idag. Försöket att utplåna ett folks elit kan inte glömmas så lätt. En av de skjutna var den kände filmregissörens, Andrzej Wajdas far. År 2007 gjorde Wajda en spelfilm om massakern 1940 i Katyń. I april 2010, efter att Polens president Kaczynskis flygplan störtat nära Smolensk, visades den i rysk teve två gånger och på bästa sändningstid. Det blev en historielektion som öppnade miljoner ryssars ögon för Stalintidens brott. För första gången, så vitt jag förstår, tillstod de högsta ryska myndigheterna att de tidigare ledarna ljugit för sitt folk i flera decennier. Då var den gällande versionen att det var tyskarna som var ansvariga. Andrzej Wajda fick även en rysk medalj av president Medvedev.

Med samma iver som när det gällde den polska staten förklarade man i de sovjetiska klassrummen för barnen att någon Gud inte existerade. Man lät barnen be till Gud och se att de inte blev bönhörda. Men när de bad till Stalin kom det godis från taket. Den unge Jaruzelski måste ha varit utsatt för denna sorts "pedagogik". Därför kom förmodligen hans djupt rotade övertygelse om att ifall något Polen alls

skulle kunna få finnas så var det bara som ett lydrike till den mäktiga Sovjetunionen. Något annat Polen fanns det inte plats för i efterkrigstidens Europa. På den delen av kontinenten var det Röda armén som kom att bestämma. Polen kunde inte ändra på sin geografi.

Man kunde inte heller påverka Winston Churchills eller Franklin D Roosevelts strävan att bekämpa Hitler på det kortaste och effektivaste sätt som fanns, alltså genom att samarbeta med Stalin. Att denne råkade ha sina avsikter rörande Polen, var att beklaga, men det kunde man inte göra något åt. Förkrigstidens fördrag mellan Polen och västmakterna som förutsatte ett omedelbart krig mot Tyskland ifall Polen skulle angripas gällde inte längre. Polens motståndskamp mot Hitler, även om det rörde sig om en stor partisanarmé, vägde mindre än Rysslands potential. Antingen skulle kommunisterna, som Jaruzelski anslöt sig till och som Sovjetunionen hade förtroende för ställa sig i spetsen för landet, eller skulle det inte finnas något suveränt land alls utan ännu en sovjetrepublik. Jaruzelski var alltså förvissad om, det brukade han säga till alla som ville lyssna, att han gjort Polen en tjänst, inte en skada.

Nu hör allt detta till historien. Wojciech Jaruzelski själv är också historia. Den kommunistiska maktens fredliga avveckling 1989, som han aktivt medverkade till, väger upp oerhört mycket. Om det balanserar allt det onda han kan ha gjort tidigare i sitt liv vet jag inte. Han förblir en gåtfull och omstridd gestalt i den polska historien.

Tolkminnen

Magnus Ljunggren, professor emeritus i ryska språket och litteraturen

Under 1960-talet arbetade jag vid några tillfällen som tolk för sovjetiska idrottsgrupper på besök i Sverige. Det gav spännande upplevelser, av de mest skilda slag.

1964 tog jag hand om kvinnliga gymnaster, 1964, 1967 och 1970 tolkade jag åt handbollslandslaget. Gymnasterna tävlade i Stockholm under några vårdagar. Med handbollsspelarna reste jag runt i landet, från norr till söder. Uppdraget visade sig snart vara långtifrån begränsat bara till språket.

De kvinnliga gymnasterna var extremt framgångsrika och medaljbehängda. Sex till antalet, med två kvinnliga ledare och en manlig tränare. Två ryskor från Kiev som följts åt från tidiga år höjde sig över de andra: Larisa Latynina och Polina Astachova. Larisa kom att erövra nio olympiska guldmedaljer, Polina fem. Till karaktären var de helt olika. Larisa gjorde partikarriär, Polina var den mer känsliga och inbundna. Deras mentala skillnader framträdde också i deras teknik på bom och barr. Larisa var oerhört stark. Polina upphöjde de fysiska rörelserna till utsökt konst. Vid de bådas sida fanns Sofja Muratova, driven och rutinerad, och en helt ung, härligt impulsiv georgiska, Mzija Ninovsvili.

Jag vandrade runt på Skansen i armkrok med Mzija och kände mig lite stolt. Men framför allt sökte jag den undflyende Polinas sällskap. Det visade sig att hon i hemlighet i rummet på hotell Foresta på Lidingö satt och läste den ännu i Sovjetunionen orehabiliterade och under efterstalinsk tid outgivne Osip Mandelstams dikter i *samizdat*, på tunna kalkerpapper. Det var en sensation: den guldtungda Sovjetstjärnan – och Mandelstam! I väst hade han återupptäckts två år tidigare, när hans av änkan bevarade och utsmugglade 30-talsdikter gavs ut i USA. Min lärare Nils Åke Nilsson hade hållit en lysande föreläsning om honom hösten 1962, efter att några månader tidigare ha introducerat honom i *Ord & Bild* under rubriken ”Ensam man vid lägereld”. I Sovjetunionen var han fortfarande en poet blott för de invigda.

Tränaren hade ett vakande öga på sina flickor. Jag minns att han vid ett par tillfällen höll små politiska föreläsningar

för mig – som om han anade vad någon av hans skyddslingar kunde ha yppat. Där satt vi i Kungliga Tennishallen och beskådade deras överlägsna framträdande. De framstod som otroligt vältrimmade. En malör inträffade dock. Sofja Muratova föll från barren och måste – med tolkhjälp – uppsöka idrottsläkaren Rolf Ljungqvist på Serafimerlasarettet.

Långt senare, när Sovjetunionen fallit samman och Astachova tvangs leva i små förhållanden i det nya Ukraina, såg jag en tidningsintervju med henne. Där bekände hon att hon – om hennes land varit öppet när hon stod på toppen – skulle ha valt exilen och möjligheterna. Latyninas partiengagemang var inte hennes. Helt klart hade hon på 60-talet varit en dissident i vardande.

Redan ett par månader tidigare – i februari 1964 – hade Sovjetunionens handbollsspelare för första gången kommit till Sverige. De var mycket intresserade av landskampsmatcher – men lika mycket av det materiella paradiset de chockartat konfronterades med. I bagaget medförde de ett antal kilo rysk (iransk) kaviar av högsta kvalitet. Den fanns där i stället för deras fickpengar som inte räckte till någonting – allt uppenbart arrangerat med förbundsledningens goda minne. Min uppgift blev att, vid sidan om tolkandet, skaffa dem svenska kunder. Plötsligt fick jag fascinerande inblickar i en svensk gourmet- och överklassvärld som jag dittills vetat mycket lite om. Jag kunde göra mig en egen förtjänst – och spelarna fick möjlighet att inhandla en hel del av det åtråvärda. Så småningom, när de kom tillbaka, bredades kundkretsen. Bland de nöjda konsumenterna fanns konsul Jeansson i Kalmar (sonen Adenauers svärfar) och chefen för Grand Hotel i Stockholm. En dag stegade jag in på Operakällaren och erbjöd mästerkocken Verner Vögeli en burk. Det var lustigt. Han smakade – och förklarade att detta var den godaste ryska kaviar han dittills hade provat på.

Vad inhandlade spelarna under de tre besöken? Det mesta: kläder och skor, cigarettändare, läkemedel, elektriska hårtorkar, fiskeattiraljer, biltillbehör, kondomer, pornografiska tidskrifter. Ibland fick de förse sig med nya kappsäckar för att få med allt. Även lagledaren måste i ett skede skaffa ny väska – han ordnade det genom att byta till sig en begagnad av mig mot några flaskor armenisk konjak som han hade uppsatta på sitt gåvokonto. Det var nog bara en i truppen som aldrig ägnade sig åt affärer: politruken. 1970 minns jag att han till slut dristade sig till att inhandla ett par strumpor och en kulspetspenna, med en kvinna som tappade sin baddräkt i samma stund som man höll pennan lodrätt.

Intresset för sex var stort. Här hade ju den sexuella revolutionen egentligen bara börjat men det räckte. Vi sprang på den tidens oskuldsfullt pornografiska filmer: ”Liane djungelflickan”, ”Adamsson i Sverige”, ”Kärlek 1–1000”. En gång fick spelarna två alternativ: ”Doktor Sex” och ”Doktor Zjivago” – valet var givet på förhand. Någon sade sig ha hört talas om räfflade kondomer som skulle vara tillgängliga i väst och förhöja upplevelsen – vi sökte dem förgäves.

1967 deklarerade tränaren, en väldig georgier från Tbilisi, Georgij ”Smulan” Sjarasjidze, att han i händelse av vinst tänkte köpa sig en prostituerad i Stockholm. Laget vann – och vi tillbringade den sena kvällen på Malmskillnadsgatan under fåfängt letande. Där fanns några ganska bedagade och slitna kvinnor men de tilltalade inte ”Smulan”. Detta var före porrklubbarnas tid. Han slog ut med händerna och sa: ”Jag förstår ingenting. I Tbilisi står de i vartenda gathörn och hejar på mig.” Till slut bar det sig inte bättre än att vi blev tagna av polisen och förhörda i en liten provisorisk kur. ”Smulan” hade ju faktiskt inte gjort sig skyldig till någonting, men om uppgifterna om polisförhöret läckte fram skulle det säkert kunna äventyra hela hans fortsatta landslagsbana. Han behöll lugnet.

”Smulan” var en georgisk känslomänniska. Den ryske lagledaren, en återkommande bekant, var mer distanserad och auktoritär. Men även han kunde bjuda på känslor. När laget i en rafflande VM-match i Göteborg 1970 besegrade det fruktade DDR belönade han efter matchen varje spelare med en puss på vardera kinden. Överhuvud kändes de nationella tillhörigheterna inom laget mycket starkt. Balterna var förstås – i enrum – mer frispråkiga. Dessutom verkade de särskilt måna om att behålla kontakten. Från den litauiske tränaren Janis Grinbergas fick jag julkort långt in på 70-talet. Någon (est) kunde viskande vittna om förtryck och förnedring.

Här förekom absolut ingen *samizdat*-litteratur. Läste man något var det Vjatjeslav Sjisjkovs präktiga ”Ugrjumfloden”. En spelare smusslade dock med en bok om cybernetik: en i Sovjetunionen vid det laget ännu inte accepterad vetenskap.

Politrukerna avlöste varandra. De var alltid lätta att känna igen: försiktiga, anspända och – givetvis – politiskt renläriga. De blev gärna utfrysta, sittande med en ledig plats bredvid sig på bussen. De utmärkte sig genom att just inte kunna någonting om handboll. Möjligen skönjde jag här en utveckling. Den siste politruken av de tre – han med kulspetspennan – var på gränsen till driftkucku. Man gjorde grimaser och skojade bakom hans rygg.

Via de tre turnéerna hann jag komma dessa handbollsspelare (som genom åren till en del var desamma) ganska nära. Jag var ju smått outhärlig för dem eftersom det var så klen beställt med deras språkkunskaper. De rörde sig mest i grupper, släpptes aldrig iväg ensamma. När de gick på bio var det i samlad trupp. Men efterhand vågade de mer. Vid VM 1970 sågs någon satsa pengar på roulettspel.

Det blev effektiv språkträning men framför allt lärde jag mig något om Sovjetmänniskan. 1970 redovisade jag i ett föredrag på Ryska institutet i Stockholm mina samlade intryck. Men om kaviaraffärer och

erfarenheter från Malmskillnadsgatan – inte ett ord. Det fick vänta.

Han hejdade tidvågen

*Susanne Concha Emmrich, filolog,
författare (SFF), filmmakare*

Foto: Ingmar Oldberg

Utanför Judiska muséet i Vilnius finns ett monument tillägnat Chiune Sugihara, där inskriptionen inleds med följande ord i översättning:

Må månens ljus
lysa över
den ädle mannen...

Det påminner om en japansk haiku, men aldrig har jag läst i en haikudikt att månljuset lyser på en människa, vilket i vår västerländska tankevärld kan ge associationen till en helgongloria. Månen iakttas i alla sina skepnader under årets lopp, man ser månljusets verkan på huset, trädgården, landskapet, men inte på en person. Men inskriptionen skall väl ses som en kombinerad västerländsk-japansk hyllning av en ovanligt rakryggad och empatisk person.

Omkring den 4 augusti, den dag då Raoul Wallenberg skulle ha fyllt 100 år, kommer Utbildningsradion/ Kunsksapskanalen att

visa min dokumentärfilm ”Han hejdade tidvägen: Chiune Sugihara och de 6000 flyktingarna”.

Vem var då denne Sugihara? Här vill jag ta upp några för Bulletinens läsekrets relevanta och kanske intressanta fakta. Från juli 1939 till augusti 1940 var Chiune Sugihara japansk konsul i Kaunas i Litauen. Konsulatet var i princip en täckmantel för en spionverksamhet som han motvilligt hade inkluderats i; han bevakade Tysklands och Sovjetunionens aktiviteter för Japans räkning. Man samarbetade särskilt nära med polska spioner. Vid tillträdet i Kaunas hade han – född 1900 – redan studier i engelska och ryska i Tokyo resp. Harbin bakom sig, därefter arbete som lärare, tolk och sovjetexpert i den japanska marionettstaten Manchukuos utrikesförvaltning samt stor förtjänst av det för japanerna mycket fördelaktiga köpet av norra Manchuriets järnvägar från Sovjetunionen. Under åren 1937 till 1939 arbetade han officiellt som tolk vid japanska ambassaden i Helsingfors. Och nu var han konsul, på egen täppa med sin familj – den andra hustrun Yukiko och tre småbarn.

Den 18 juli 1940 konfronterades han med en första kö av 200 judiska flyktingar utanför konsulatet, som alla begärde transitvisa till Japan. Genom sin verksamhet har han detaljerad kunskap om judarnas situation i det sedan 1939 tyskockuperade Polen, och även om situationen i Litauen. Den fristad i det neutrala Litauen som många judar trodde sig kunna ha tills kriget tog slut visade sig vara en illusion.

Det japanska UD i Tokyo säger nej – två gånger – till Sugiharas begäran om tillstånd att utfärda transitvisa för Japan. Tvekan och vanda, men den 29 juli börjar han på egen hand utfärda transitvisa till Japan. 2139 handskrivna visa skulle det bli under några få veckor. De hjälpte 6000 att överleva. Färden med tåg gick via Moskva till Vladivostok, därifrån med båt till Tsu-ruga och sedan med tåg till Kobe. Och från Japan vidare till Palestina, Australien, Kanada, USA osv. De som inte kom iväg någon annanstans skickades till det japanskockuperade Shanghai.

Hur hittade jag då denna otroliga historia? Det började med att Sveriges därvarande generalkonsul i Kaliningrad, Erik Hammarskjöld, sände mig en artikel ur den kortvarigt återuppståndne *Königsberger Zeitung*. Artikelns ”Diplomatenstadt Königsberg” handlade om utländska beskickningar i staden före andra världskriget, bland annat ett japanskt konsulat (nedan). Det lät exotiskt, namnet på konsulen, Chiune Sugihara likaså, och fakta framstod som motsägelsefulla. När vi sedan spelade in en dokumentär om Kaliningrad (*Ostrov Kaliningrad*) på plats, fick jag olika kontakter, dock inte fler upplysningar om denne japan.

Foto: Oleg Maksimov

Under tiden hade jag fått anknytning till Japan på familjeplanet. Före en ny resa till Japan 2008 hade jag redan kunnat läsa dottern Yukiko Sugiharas memoarbok *Visas for Life*. Mitt exemplar av boken hade tillhört Carl Alpert i Haifa och antikvariatet The Book Gallery i Jerusalem skickat det till mig. Ett gott tecken, tänkte jag. Ett besök i hamnstaden Tsuruga mitt emot Vladivostok gav många fakta och bilder från ett museum, som också dokumenterade Sugiharas gärning i Litauen. Vid avskedet fastnade några ord från muséets direktör i mitt huvud: det fanns en man kvar i livet som hade sett flyktingarna anlända till Tsuruga! Tipset blev kroken till att få fram en film med ögonvittnesberättelser, japanska och polsk-judiska. I Tsuruga uppenbarade sig sedan hela tre gamla japaner för inspelning i september 2010.

Koutarou Yamamoto var den förste som skulle intervjuas på den gata där han som pojke hade stått och iakttagit allt från hösten 1940. Jag började småprata med honom. Någon tolkade från engelska till japanska och råkade säga att herr Yamamoto även talade ryska. Genast tilltalade jag honom direkt på ryska men såg till min förskräckelse att hans ansikte stelnade. ”Nu har jag sabbat intervjun, han kommer inte att öppna sig”. Då han fick mina frågor på japanska, gav han gav korthuggna svar, ibland upprepade han en mening. Det kändes rätt bra, men när intervjun var

avslutad hände det något. Han började prata ryska med mig och berättade att han hade varit i Kwantung-armén och blivit krigsfånge i Sovjetunionen. *Tri goda – Irkutsk – rabota*. När jag sade att det måste ha varit hårt, instämde japanen: Ja, mycket hårt!

Foto: Susanne Concha Emmrich

Trots stort researcharbete i samband med min dokumentärfilm finns det vita fläckar kvar i historien. Filmstödet från den statliga Japan Foundation var tidsmässigt begränsat, så jag hann aldrig utforska intressanta uppgifter som dottern Yukiko Sugihara presenterade i förbifarten i sina memoarer. En sådan går ut på att Intourist tog kraftigt betalt för tågbiljetterna Moskva–Vladivostok från de judiska flyktingarna, det dubbla av det vanliga priset eller ännu mer.

En annan fråga gäller Sugiharas förhandlingar med sovjetiska myndigheter för att få fri lejd för alla som hade fått hans visum genom Sovjetunionen och fri utresa till Japan. Han hade upplevt efterrevolutions-tiden i Harbin, lärt känna den ryska kulturen, sovjetiska miljöer och hade till och med konverterat till den rysk-ortodoxa tron. Han talade utmärkt ryska, samt tyska och engelska, och var mycket social. Vilken sorts kontrakt som egentligen slöts, vad man egentligen utbytte med varandra – det vore angeläget att få veta än idag.

När jag nu har läst Bengt Jangfeldts biografi över Raoul Wallenberg, förstår jag att Wallenbergs och Sugiharas vägar måste ha korsats i Östeuropa, fastän utan ett per-

sonligt möte och med knappt ett års avstånd. Hade Röda armén, Smersj eller NKVD en filial i Odessa vid krigets slut? Båda åkte uppenbarligen (dvs. fick åka) järnväg till Odessa. Där förhördes åtminstone Sugihara, om än mycket kort och bara en enda gång.

Wallenberg fördes från Budapest till Moskva, Sugihara tilläts åka hem med sin familj och hela japanska beskickningen från Bukarest, där han blivit generalkonsul. Båda hade ”erövrats” av segermakten Sovjetunionen. Medan Wallenberg mördades i sovjetiskt fängelse, frystes generalkonsul Sugihara ut av sin arbetsgivare UD i ett Japan under amerikansk ockupation. Efter några korta anställningar (även hos ockupationsmakten) lämnade han landet i det begynnande Kalla kriget för att arbeta för japanska företag i Moskva. Han dog år 1986 – ett år innan fick han hedersbetygelsen *Rättfärdig bland folken* av Yad Vashem i Jerusalem. Man hade hedrat honom med en inbjudan till Israel 1969, men först mycket senare förstått att han hade handlat som rakryggad, empatisk människa och *mot* sin regerings vilja.

M. K. Ciurlionis – en litauisk ikon

Ingmar Oldberg, associerad forskare vid Utrikespolitiska institutet

Mitt intresse för Mikalojus Konstantinas Ciurlionis (1875-1911) väcktes redan 1987 vid ett besök på hans museum i Kaunas, där de flesta av hans konstverk finns. Intresset fördjupades då jag hittade en prisbelönt biografi över honom från 1992, skriven av en annan litauisk ikon, nämligen Vytautas Landsbergis, professor i musikhistoria, Litauens förste statschef från 1990 och mottagare av Nobels fredspris 1991. Intresset aktualiserades slutligen när jag i våras åkte till Druskininkai, en naturskön kurort vid floden Nemunas nära vitryska gränsen. Där besökte jag ett fint litet museum, som inrättats i Ciurlionis föräldrahem, vilket han ofta besökte och arbetade i.

Som kanske inte alla vet är Ciurlionis en portalfigur i litauisk kulturhistoria. Han har lämnat unika bidrag till det förra sekelskiftets modernism och symbolism genom sin syntes av konst och musik och var en pionjär för den abstrakta konsten. Han har prisats av författare som Romain Rolland och Maksim Gorkij, konstnärer som Nikolaj Roerich och Alexander Benois och poeter som Vjatjeslav Ivanov. En bergstopp i Pamir och en asteroid har uppkallats efter honom. Under sitt korta liv skapade han omkring 250 musikstycken och omkring 300 konstverk. Dessutom hade han författarambitioner.

Kompositören

Även om Ciurlionis är mest känd som konstnär, var han från början musiker. Hans far var organist och som äldst i en syskonskara på nio lärde han sig spela piano redan vid tre års ålder. Fjorton år gammal blir han inbjuden till en musikskola vid greve Michal Oginskis gods i Plunge i norra Litauen, där han lär sig spela flera instrument. Greven ger honom sedan stipendium att studera komposition och piano vid konservatoriet i Warszawa 1894-1899. Han börjar därefter komponera. Hans första symfoniska poem *I skogen* får ett hedersomnämmande 1901 och han försörjer sig periodvis som privatlärare i musik. År 1902 studerar han komposition och kontrapunkt vid konservatoriet i Leipzig. Han fortsätter sedan resten av livet att komponera, bland annat pianoverk, fugor, körverk, en stråkkvartett, och arrangerar även litauiska folkvisor. En ny pianocykel, *Havet*, med tre ”landskap”, vars ”målning” av arabesker och sonanser enligt Landsbergis är speciellt originell, får beröm vid en musiksoaré i Sankt Petersburg 1908. jämför Ciurlionis preludier med Skrjabins färgstarka verk och hans behagfulla arabesker med Claude Debussys. Men enligt Landsbergis kände Ciurlionis inte till dem, så det är inte fråga om påverkan. Likväl hör han till samma kategori tonsättare, som gärna skildrar natur och stämningar.

För att försörja sig håller Ciurlionis konserter och en tid får han jobb som körledare i Vilnius. Han skickar också hem pengar till sin fattiga familj i Druskininkai. I Vilnius blir han bekant med den unga författarinnan Sofija Kymantaite och börjar göra en litauisk opera (*Jurate*) på hennes libretto. De gifter sig 1909 och får följande år en dotter. Men operan blir aldrig färdig. Från slutet av 1908 drabbas Ciurlionis av allt värre psykiska sjukdomstillstånd och undersöks bl.a. av den kände ryske psykiatrikern Vladimir Bechterev i Petersburg. Antagligen handlade det om schizofreni. Under 1910 tas han in på ett sanatorium utanför Warszawa. I april 1911 avlider han av lunginflammation och begravs i Vilnius. Han får aldrig se sin dotter.

Konstnären

Samtidigt som Ciurlionis utvecklas som kompositör och musiker börjar han intressera sig professionellt för konst. Han besöker muséer i bl.a. Tyskland och St. Petersburg och tar djupa intryck av en resa till Kaukasus. Han visar också intresse för indisk filosofi. När han bor i Warszawa går han på en tecknarskola och en konstskola, som öppnats 1904, och börjar delta i utställningar där. Sedan flyttar han till Vilnius och blir ledande i utvecklingen av den litauiska konstrorelsen. Han är med i den första utställningen 1907, som sedan blir årligen återkommande, och när ett litauiskt konstförening bildas samma år, väljs han in enhälligt och blir dess ordförande.

Ciurlionis tidiga tavlor i pastell och olja är oftast symboliska, påminnande om Arnold Böcklin som han beundrade, och verken vittnar om hans intresse för filosofi och kosmologi. Några av hans mest kända verk är *Världens skapelse* (1906), en cykel med 13 pasteller, *Zodiak* (Stjärnbilderna (1907)), några sagocykler, och den stora mystiska *Rex* (1909). Mest originella är kanske hans målningar med sju cykler av sonater, av preludier och fugor, vilka oftast symboliserar natur och årstider, Han tecknar också en rad porträtt och naturmotiv och börjar

med grafik, bl.a. för bokomslag och affischer, i dåtidens Jugendstil. Han försöker få design- och dekoruppdrag, men bara en ridå för en samlingsal i Vilnius målas och bevaras till eftervärlden.

Ciurlionis beskriver sig vid något tillfälle som *synestetiker*, dvs. en som uppfattar färger och toner samtidigt, och hans syntes av konst och musik kan påminna om dåtidens strävan att skapa allkonstverk, *Gesamtkunstwerke* i Wagners anda. Många av Ciurlionis tavlor handlar som sagt om musik och innehåller ibland antydningar till nottecken eller musikinstrument som en harpa eller en bjällra. Det finns också liknande motiv, t.ex. skogen i den första kompositionen och i den första tavlan. Landsbergis menar att Ciurlionis piano-stycken uppvisar överensstämmelser i sina melodiska mönster med element i målningarnas komposition och detaljer. En väg förekommer på många målningar och varje sonat utgör enligt honom en tankeväg. Landsbergis exemplifierar med en tidig svit av sju pasteller, *Begravningsymfonin*, som skildrar en procession med en likkista. Tavlan för också Landsbergis tankar till filmens föregångare *laterna magica*, en teknik som Ciurlionis redan kände till.

Från hösten 1908 reser Ciurlionis flera gånger till huvudstaden Petersburg för att söka arbete, sälja tavlor och spela piano. Han lär känna kretsen kring Alexander Benois och deltar i flera utställningar arrangerade av Ryska konstnärsförbundet. 1910 inväljs han i den nyskapande konstnärgruppen *Mir Iskusstva* (Konstens värld) och hans tavlor får beröm vid utställningar i Moskva och Paris, men då är han redan på väg bort.

Sonata 1 (Solsonaten) 1907

Ciurlionis och politiken

När Ciurlionis levde var Litauen och östra Polen delar av Tsarrysland, som förbjöd latinsk skrift, och samtidigt var Litauens kultur sedan medeltiden starkt påverkad av Polens. Han och hans familj talade och skrev på polska. Hans välgörare greve Oginski var polack, och för sin musik- och konstutbildning åkte han till Warszawa och vidare till Tyskland. Men när hans förstlingsverk fick beröm vid en musiktävling i Warszawa 1900, fick det inte spelas eftersom han inte var polack.

Som nutida patriotiska litauer som Landsbergis gärna framhåller påverkades Ciurlionis alltmer av den litauiska nationella väckelsen efter sekelskiftet och deltog i demonstrationerna mot tsarmakten under revolutionsåret 1905, vilka ledde till vissa lättnader. Kommunistiska konsthistoriker under sovjettiden betonade gärna, att han då förlorade sin närmaste vän, (polacken) Eugeniusz Morawski, som blev arresterad och utvisad, och att Ciurlionis alltmer närmade sig socialdemokratien.

Faktum är i alla fall att han började identifiera sig som litauer. Han deltog i bildandet av ett litauiskt ”självhjälps-

sällskap” i Warszawa, blev ledare för dess kör och började arrangera litauiska folkvisor. När han flyttade till Vilnius, som då fortfarande dominerades av polacker, blev han som nämnts frontfigur i den litauiska musik- och konströrelsen och stödde ett projekt att skapa ett litauiskt kulturcentrum. Hans skrivande hämmades visserligen av att han skrev på polska (nästan all hans rika korrespondens), men umgänget med Sofia Kymantaite medförde att hans litauiska förbättrades. Tillsammans med henne arbetade han med nationaloperan *Jurate* och skrev ett modernistiskt manifest under titeln *I Litauen* (1910) där de kritiserar det rådande kulturlivet och propagerar för en nationell konst och musik. Ironiskt nog var det i Petersburg som han 1909 målade tavlan *Knekten* (även kallad *Ryttaren* eller *Stadspreludium*) med en ryttare liknande det litauiska statsvapnet, över en stadssilhuett som påminner om Vilnius. Samtidigt som han är ledande i det litauiska konstlivet presenteras hans verk på *ryska* utställningar i Petersburg, Moskva och Paris.

Efter Ciurlionis död blev hans konst alltmer uppskattad i Tsarrysland och evakuerades dit under första världskriget, medan hans musik kom i skuggan. När Litauen blev självständigt, fick man tillbaka hans konst och ett museum öppnades i Kaunas, den dåvarande huvudstaden. Hans partitur publicerades och började så småningom spelas.

Men sedan kom andra världskriget och den sovjetiska erövringen av Baltikum. Ciurlionis anklagades för mysticism, dekadens, pessimism och borgerlig nationalism, hans museum stängdes för några år och tavlan med ryttaren blev helt bannlyst. Samtidigt blev han alltmer uppmärksam i väst, främst i litauiska exilkretsar. Under andra hälften av 1950-talet började sovjetmakten dock omvärdera Ciurlionis och framhäva hans folkliga förankring, och hans konst och musik kunde visas, framföras och omskrivas igen. En biografi (på tyska) av

Gytis Vaitkunas från 1975, då Ciurlionis skulle ha blivit 100 år, förklarar t.ex. att hans kamp mot tsarismens förtryck av en nation bara var en början på en befrielse av alla folk från förtryck. Boken avslutas med följande tidstypiska ord:

Ciurlionis strävade efter att brett uppfatta sin epok och med sitt andliga program aktivt delta i dess liv. Detta gör hans konst till en progressiv konst, vars betydelse för samtiden inte är tillfällig, som Romain Rolland och Maxim Gorkij understrukt.

Sedan Litauen blivit självständigt igen har Ciurlionis blivit en nationell ikon, som övar stort inflytande i dess kulturliv. Han var en mångsidig person som väl speglar

sin epok. Hans djupt originella konst hör väl främst till sekelskiftets symbolism, men man har också sett drag av romantik, mysticism, surrealism och rentav realism. Andra kompositörer som Debussy och Modest Musorgskij har ju skildrat natur och stämningar respektive tonsatt *Taylor på en utställning*, och flera konstnärer som Vasilij Kandinskij och Gustav Klimt (*Beethoven-frisen*) må ha målat musik, men ingen förefaller mig ha kombinerat konst och musik så som Ciurlionis. Utan att vare sig vara konst- eller musikvetare tycker jag, att han som stor konstnär och tonsättare från ett nära grannland förtjänar att bli mer känd i svenska kulturkretsar, inte minst inom Sällskapet.

Östbulletinen, nr. 2, 2012, årgång 16.

ISSN 1654-8698

Utgivare:

Sällskapet för studier av Ryssland, Central- och Östeuropa
samt Centralasien

Tryckt i Stockholm 2012.

Redaktör och ansvarig utgivare: Ingmar Oldberg

Östbulletinen utkommer med cirka fyra nummer per år och
kan rekvireras i pappersform från:

ingmar.oldberg@gmail.com, tel. 08-6696221.

Postadress: Krukmakargatan 46, 11726 Stockholm

Tidigare nummer av Östbulletinen finns tillgängliga på
Sällskapets hemsida: <http://www.sallskapet.org>